

dr. J. Hoek

Spiritueel gereformeerd

*essentie en relevantie van gereformeerde
vroomheid*

ORATIES 32

Spiritueel gereformeerd: essentie en relevantie van gereformeerde vroomheid

Rede

**Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
Gereformeerde spiritualiteit (leerstoel vanwege het hoofdbestuur van de
Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk) aan de Theologische
Universiteit van de Protestantse Kerk in Nederland op 3 oktober 2006 door**

dr. J. Hoek

Kamper Oraties 32

© 2006 Theologische Universiteit van de Protestantse Kerk in Nederland, Kampen

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Hoek, dr. J.

Spiritueel gereformeerd: essentie en relevantie van gereformeerde vroomheid - Kampen, ThU
- Kampen, - (Kamper Oraties 32)

Inaugurele rede, Theologische Universiteit van de Protestantse Kerk in Nederland te Kampen

ISBN-10: 90-73954-74-6

ISBN-13: 978-90-73954-74-8

NUR 700

Trefw.: theologie

Omslag: Hendriks - Kampen

Spiritueel gereformeerd – essentie en relevantie van gereformeerde vroomheid

Mijnheer de rector,
Leden van het curatorium van deze universiteit,
Leden van de Kampense civitas,
Leden van het moderamen van de Protestantse Kerk in Nederland,
Leden van het Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de
Protestantse Kerk in Nederland,
Leden van het curatorium van deze bijzondere leerstoel,
Zeer gewaardeerde toehoorders,

De Amerikaanse hoogleraar Richard J. Mouw vertelt in zijn boek over de actualiteit van het calvinisme¹ over een scène in de film *Hardcore* van de bekende regisseur Paul Schrader. Deze Schrader heeft een graad behaald op Calvin College, Grand Rapids en weet dus waarover hij het heeft als het over 'gereformeerd' gaat. Eén van de personages in de film is Jake Van Dorn, een vrome calvinist. Op zoek naar zijn weggelopen teenager - dochter ontmoet ouderling Van Dorn op Las Vegas - airport een jonge vrouw, een prostitué, Nikki, die zijn dochter blijkt te kennen vanuit de porno-scene. Terwijl ze zitten te wachten op hun vliegtuig ontspint zich een gesprek, waarbij Nikki vraagt naar wat Jake eigenlijk gelooft. En Jake begint dan aan Nikki in kort bestek TULIP uit te leggen, de vijf kernpunten van het calvinisme volgens de Dordtse Leerregels: *Total depravity, Unconditional election, Limited atonement, Irresistibility of grace, Perseverance of the saints*. Het zal u niet verbazen dat dit tot complete miscommunicatie leidt en dat de gemiddelde filmkijker de indruk overhoudt dat het calvinisme een of andere vreemde secte is met opvattingen die niet meer zijn uit te leggen aan mensen van deze tijd. Daarmee is door Mouw het probleem gesteld dat hij in zijn boek moedig onder ogen ziet: 'How do I as a TULIP - lover speak gently and respectfully to non - Christians about what I believe?'.² Wat ik in deze benadering sterk vind, is dat bij het spreken over gereformeerde spiritualiteit niet alleen het binnenperspectief, maar evenzeer het

buitenperspectief aan de orde is. Vanuit een binnenperspectief vragen we door naar de *essentie* van gereformeerde vroomheid, vanuit het buitenperspectief is de vraag naar de *relevantie* terzake³.

Binnen- en buitenperspectief

Brede wetenschappelijke, theologische, kerkelijke en culturele oriëntatie is onmisbaar voor de student theologie in het algemeen en voor wie zich voorbereidt om predikant, geestelijk verzorger of leraar godsdienst en levensbeschouwing te worden in het bijzonder. Hij of zij dient te *weten van geloven*, in de meerzinnige betekenis van deze Kampense slogan. Daarbij moet zeker niet worden vergeten te putten uit de bronnen van de eigen traditie. Kampen heeft een duidelijke gereformeerde traditie⁴. Een leerstoel voor een buitengewoon hoogleraar met als opdracht 'gereformeerde spiritualiteit' lijkt in Kampen water naar de IJssel dragen. Wie door de Oudestraat loopt en opkijkt naar de stoere Bovenkerk ademt gereformeerde spiritualiteit, zeker als hij beseft van welk voorgeslacht hij de sporen drukt. Neem Herman Bavinck, een grote naam in de geschiedenis van deze universiteit, en zie hoe hij gereformeerde vroomheid heeft belichaamd⁵. J.J. Buskes vertelt ervan in de vorm van een herinnering aan zijn (weliswaar Amsterdamse) studententijd: 'Als Bavinck in het smakeloze en vervelozige collegezaaltje aan de Keizersgracht college gaf, kon het gebeuren dat hij zelf zo vervuld werd van de heerlijkheid Gods, dat hij ons vergat en al sprekende door het raam naar buiten staarde in eindeloze verthen, want Gods heerlijkheid is eindeloos. En wij zaten sprakeloos te luisteren en werden ingeleid - voor ons hele leven - in het heilgeheim van de Eeuwige en Almachtige, die in Jezus Christus onze genadige Vader is. Ik voelde dan dezelfde ontroering die ik als kind soms voelde, wanneer Vader aan tafel met ons bad. Ik weet ook maar één woord, waarmee ik dit alles kan aanduiden: vroomheid, gereformeerde vroomheid, die ik beschouw als een zeer kostbaar goed'⁶. Hoezeer Bavinck de katholiciteit van de gereformeerde theologie en kerk bepleitte⁷, deze breedheid bleef verworteld en verankerd in de innige band met Christus, de *unio mystica cum Christo* als hart van zijn leven en denken⁸.

Water naar de IJssel dragen dus? Bij de breedte van oriëntatie die docenten aan de Theologische Universiteit Kampen (ThUK) en straks aan de Protestantse Theologische Universiteit (PTU) kenmerkt en waartoe studenten worden uitgedaagd, kan extra aandacht voor de bronnen van de eigen traditie geen kwaad⁹. De rijkdom en relevantie van die traditie staan immers buiten kijf¹⁰.

Met de gereformeerde traditie staan we midden in de tijd en de wereld van vandaag. We kijken daarom naar gereformeerde vroomheid nadrukkelijk óók vanuit een buitenperspectief. Als er in de fase van de cultuur waarin wij ons bevinden nieuwe aandacht is voor spiritualiteit, een toenemende belangstelling voor wat er te ervaren en te beleven valt in mystieke sferen, hoe kan authentieke gereformeerde vroomheid zich dan melden? Hoe kun je juist vanuit herbronning in gereformeerde vroomheid de brug naar buitenkerkelijke en randkerkelijke mensen slaan? Deze uitdagende hermeneutische vragen houden ons blijvend bezig. Op het spel staat de verstaanbaarheid van bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving¹¹.

Op zoek naar de essentie

Onderwijs en onderzoek op het terrein van gereformeerde spiritualiteit kunnen niet zonder een heldere wezensbepaling. Het begrip 'spiritualiteit' is niet ten onrechte een containerbegrip genoemd. Het is heel algemeen te omschrijven als de zoektocht van mensen naar transcendente zingeving¹². Teneinde het begrip scherper af te bakenen verbind ik 'spiritualiteit' nadrukkelijk met het herscheppend handelen van de Heilige Geest¹³. Spiritualiteit wijst dan op de gerichtheid van het hart op de levende God en 'vroomheid' ziet meer op de expressie daarvan, de gestalten die spiritualiteit aanneemt in het leven van de gelovigen¹⁴. De begrippen raken elkaar en in de praktijk van het leven zijn gereformeerde spiritualiteit en vroomheid niet van elkaar te scheiden.

Uiteraard heeft gereformeerde spiritualiteit veel gemeenschappelijk met andere belevingsvormen van het christelijk geloof. Zo is er bijvoorbeeld in toenemende mate aandacht voor de brug tussen de Middeleeuwse vroomheid en die van de Reformatie, zeg maar tussen Thomas a Kempis

en Calvijn¹⁵. We zijn nu echter met name geïnteresseerd in het *specifieke* van gereformeerde vroomheid.

Er zijn in de loop der tijd heel wat pogingen ondernomen om dat specifieke in het licht te stellen¹⁶. In elk geval moeten we daartoe *ad fontes* gaan. Gelukkig zijn die bronnen op brede schaal aan te boren. Ik maak voor vandaag een, overigens niet willekeurige, keuze voor Martin Bucer.

De *pietas* van Martin Bucer

Ik nodig u uit voor een ontmoeting met Martin Bucer, 1491 - 1551, wel aangeduid als een 'vergeten reformator'¹⁷, maar intussen een man van groot statuur en van ver strekkende invloed¹⁸. Na Luthers dood in 1546 wordt hij gezien als de belangrijkste woordvoerder van de reformatorische beweging¹⁹. Bucer vertegenwoordigt een eigen type van authentiek reformatorische theologie²⁰, hij vertoont een voluit gereformeerde spiritualiteit. W. van 't Spijker stelt zelfs: 'Zo heeft het Calvinisme zijn meest kenmerkende trekken aan Bucer te danken'²¹. Bucer werkt met name in Straatsburg, waar hij in mei 1523 als vluchteling is gekomen, en aan het eind van zijn leven als balling in Canterbury, oefent grote invloed uit op Johannes Calvijn²² en levert belangrijke bouwstenen voor een reformatorische ecclesiologie²³ door zijn ambtsleer²⁴, zijn visie op gemeenteopbouw en op de pastorale gemeente²⁵. Daarnaast is zijn theocratische visie bekend: Het *regnum Christi*, het koningschap van Christus geldt niet alleen in de kerk, maar evenzeer in de gehele samenleving²⁶. Bucer is een man van vastomlijnde overtuiging, tegelijkertijd een irenisch²⁷ en breed katholiek denkend mens. Hij is een echte bruggenbouwer, die de vrede najaagt en theologische formuleringen smeedt die verbindend kunnen werken. 'Hij staat in vuur en vlam voor het werk van de eenheid', merkt Calvijn met een toch wat kritische ondertoon op in een brief aan Farel²⁸.

Het gaat mij nu om Bucers *pietas*, dat wil zeggen zijn door geloof en liefde gestempelde levenshouding²⁹. Bij Bucer slaat 'pietas' een accolade rond spiritualiteit en vroomheid. Dit woord, of liever deze realiteit vervult een sleutelfunctie in zijn theologie³⁰. Bucer herijkt het klassieke begrip

pietas in evangelische, christelijke zin en geeft het een bipolaire structuur als zowel geloofscategorie als ethische categorie. Wij kijken Bucer hier in het hart.

Stelt u zich nu eens voor dat een kerkenraad in 2006 de jonge Bucer³¹ kon uitnodigen om te spreken op 31 oktober ter gelegenheid van de herdenking van de Kerkhervorming. De kerkenraad vraagt hem te spreken over de bekende kernthema's *sola gratia, sola scriptura, sola fide, solo Christo, soli Deo gloria*³². Geen originele, maar wel een gelukkige keus, omdat deze adagia beter dan het eerder genoemde TULIP de kernen van gereformeerde spiritualiteit zuiver en breed weergeven³³. Bucer heeft de sola's niet zelf bedacht, maar zou er geen bezwaar tegen hebben ze als kapstok te gebruiken voor zijn boodschap. Hoe zou hij in deze hypothetische situatie de reformatorische boodschap verwoorden? We behoeven er niet naar te gissen, want vanuit zijn geschriften spreekt hij nog nadat hij gestorven is³⁴. Ik citeer hem aan de hand van het in 1527 verschenen commentaar op de brief aan de Efeziërs³⁵, door hem 'een samenvatting van de gehele, heilige wetenschap' genoemd³⁶, alsook van een in Bern gehouden preek uit 1528³⁷.

Sola gratia

Door de genade alleen. Zittend onder zijn gehoor in de dorpskerk te X horen we Bucer vurig betogen dat wij alleen door Gods genade of welwillendheid, vanuit zijn loutere welbehagen worden gered. Gods goedheid is de fontein van werkelijk alle goeds³⁸. Dat God de verkiezende God is, geeft de gelovige een lofzang in hart en mond³⁹. De predestinatie is geen *decretum horribile*, geen huiveringwekkend besluit, maar veeleer bron van heil⁴⁰. 'Alle heil komt voort uit de vrije verkiezing van God'⁴¹, alle gerechtigheid en heil van de stervelingen hangt daarvan af en wordt door Christus in de uitverkoren heidenen en joden tot stand gebracht tot Gods lof⁴². Niets van dit alles is uit ons, alles uit Hem⁴³.

Deze overtuiging brengt met zich mee dat we volstrekt zeker mogen zijn van ons heil⁴⁴, niet alleen op dit moment, maar ook tot het heerlijke einde toe. Het is immers net zo onmogelijk uitgewist te worden uit Gods boek en van het geloof te vervallen, als dat het voornemen van God

krachteloos zou worden. Te blijven twijfelen aan Gods eeuwige welwillendheid jegens ons zou dan ook een karikatuur zijn van het geloof en geen écht geloof⁴⁵.

Wat we op geen enkele manier door onze eigen goéde werken hebben verkregen, kunnen we ook niet door onze sléchte werken verliezen. 'Onze zaligheid is een werk van Gods welwillendheid en deze heeft van berouw geen weet'⁴⁶. Deze 'basic security' werkt ontkrampend en geeft een diepe innerlijke rust en vrijheid.

Toch blijft de menselijke verantwoordelijkheid op paradoxale wijze voor de volle 100% overeind⁴⁷. De predestinatie zet de menselijke vrije wil niet buiten spel, maar brengt deze juist tot stand. Dat is de voor het verstand onvatbare paradox. We gaan niet verkavelen tussen God en mens, maar ervaren dat juist waar alles aan Gods werking wordt toegeschreven de mens voluit de ruimte krijgt. Als antwoord op Gods roeping gaan we met alle krachten die God geeft, werken op de weg ten leven. Als blijk van Gods verkiezing is er het ethisch engagement, de *studium pietatis*⁴⁸.

Hoe het tot die zekerheid en vrijheid komt, verwoordt Bucer aansprekend in een preek gehouden op 22 januari 1528 te Bern over Mattheüs 11: 28 - 30, het uitnodigend woord van Jezus: 'Komt allen tot Mij, die vermoeid en belast zijt; en Ik zal u rust geven': '...darumb hertzlieben Christen, gnadend und lassend faren, was im himmel und erd ist, zu unseren herren Jesu Christo kommend: nemmend uff üch sin joch, ergebend üch sinem Evangelio, aber das von gantzem hertzen, so werdend üch ir ruw finden'⁴⁹.

Sola scriptura

Bucer maakt duidelijk dat het gezag van de Schrift voor hem buiten kijf staat⁵⁰. Zijn leven heeft hij gewijd aan de uitleg en de prediking van de Schriften. Vanwege zijn ontmoetingen in Straatsburg met de daar sinds de jaren 20 behoorlijk sterk vertegenwoordigde doperse en spiritualistische stroming, geeft hij de specifiek gereformeerde accenten extra nadruk⁵¹. Zo beklemtoont hij de betekenis van Gods Woord en van de prediking. Het Woord van God moet ons boven alles kostbaar zijn,

omdat we vanuit dit Woord de kennis van God ontvangen als bron van alle geestelijke goederen⁵². Tegenover het beroep van wederdopers op inwendige stemmen van God of op de innerlijke aandrijving van ons eigen hart, - Bucer noemt dit 'in werkelijkheid bijzonder schadelijke verzinsels' - stelt hij resoluut: Het geloof komt voort uit het gehoor van het Woord van God en het wordt uit dit Woord zowel gevoed als vermeerderd. Niemand moet zich laten verleiden om de Schrift gering te schatten, want zij onderwijst tot zaligheid en zij leidt de mens Gods tot gerijpte vroomheid (2 Tim. 3: 17)⁵³.

Bucer verwerpt hartgrondig de onderwerping van de Bijbel aan inwendig en onmiddellijk gehoorde boodschappen die aan de Heilige Geest worden toegeschreven⁵⁴. Het is ongezond om allerlei aparte rechtstreekse openbaringen te zoeken. De échte wijsheid en de openbaring waar we werkelijk naar moeten verlangen, is die waardoor Christus gekend wordt en waardoor we weten hoe groot de ons beloofde erfenis is⁵⁵. De kennis van Christus is dus de proefsteen, de *lapis lydius*, waaraan wijsheid en openbaringen getoetst dienen te worden. Aan de hand daarvan kan men de waarde bepalen van de openbaringen waarin zo dikwijls velen zich beroemen⁵⁶.

Woord en Geest zijn ten nauwste verbonden. We merken dat Bucer een theoloog van de Geest is⁵⁷. 'De dauw van de Geest ligt over het gehele landschap van Bucers theologie'⁵⁸. Hij onderstreept dat alle prediking zonder effect blijft totdat de Heilige Geest het evangelie doet doorklinken in het hart en zo het hart overtuigt. Wat het Woord uiterlijk leert, dat schenkt de Geest ons in het hart, namelijk de zekerheid van Gods eeuwige liefde.

Het valt ons op dat de jonge Bucer hiermee wel enige afstand houdt van Luther in diens beklemtoning dat het Woord met de Geest geladen is en dat de Geest innerlijk wordt meegedeeld via het uiterlijke vat van het gepredikte Woord. We zouden met woorden die hij zelf niet gebruikt, kunnen zeggen dat Bucer liever kiest voor *Spiritus cum Verbo* dan voor *Spiritus per Verbum*. Maar de onderscheiding tussen Woord en Geest leidt bij hem nooit tot scheiding⁵⁹.

Vandaar dat Bucer zich niet uit de kerk terugtrekt in een conventikel. Zijn vroomheid is nadrukkelijk *kerkelijke vroomheid*. Hij heeft zich dan ook zijn leven lang gericht op de opbouw van de gemeente. De gelovige weet zich opgenomen in de kring van de gelovigen, de *communio sanctorum*, overkoepeld door de Kerk met haar instellingen, haar ambten, haar confessie, haar traditie. Zo voelt hij of zij zich veilig en gedragen, tegelijkertijd uitgedaagd om oog te hebben voor de ander en met gaven van de Geest mee te bouwen in Gods opdracht in kerk en wereld.

Sola fide

Door het geloof alleen. Bucer is helemaal in lijn met Maarten Luther: Wie gelooft, die heeft het⁶⁰. Ook bij hem draait de verkondiging om de spil van de rechtvaardiging van de goddeloze, ook al kan men discussiëren over door hem gebruikte formuleringen⁶¹. Het geloof omhelst de gerechtigheid van Christus die buiten ons ligt en puur geschenk is. Maar dat is dan wel een geloof dat door de liefde, de *caritas*, werkzaam is en zich zó als echt bewijst. Deze liefde is er allereerst binnen de gemeente als geloofs - en liefdesgemeenschap en straalt zo verder uit naar buiten⁶². Dat wij mensen ons door eigen goede werken, door vrome prestaties van welke aard dan ook, zouden kunnen opwerken vanuit onze ellende en verlorenheid, is radicaal uitgesloten en totaal onmogelijk.

Bucer wordt niet moe te beklemtonen dat wij aangewezen zijn op Gods loutere welwillendheid voor mensen in wie niets goeds is overgebleven. Zoals God Christus door de macht van zijn Geest uit de dood in het gelukzalige leven terugriep, zal Hij ook ons vanuit de zondedood waardoor wij elk geestelijk goed missen, in een heilig en eeuwig leven herstellen. Door het geloof in Hem zien wij met geduld uit naar onze volkomen verlossing. Intussen dienen wij onze naaste tot diens zaligheid⁶³.

Nieuwe geboorte, herschepping is dus voor ons noodzakelijk en onmisbaar. Deze vindt plaats door de geloofsvereniging met Christus en leidt tot een nieuw leven tot eer van God en tot heil van de naaste⁶⁴. Niemand toch kan zichzelf verloochenen en zich over zijn naaste ontfermen, of hij moet ervan verzekerd zijn dat er eerst voor hemzelf

overvloedig is zorg gedragen. Wie worden daarvan verzekerd? Alleen zij die door Christus God als hun eigen Vader hebben leren kennen⁶⁵.

De mens die zich vanuit het horen naar het Woord, in de weg van het geloof in Christus, als goddeloze uit louter genade alleen gerechtvaardigd weet, is een vrij mens, een ontkramp mens en juist zo een toegewijd mens. Hij hoeft zich niet meer zo nodig waar te maken, hij hoeft voor God en voor de mensen zijn stand niet meer op te houden. Hij hoeft zich niet beter voor te doen dan hij is. Hij hoeft dus niet meer op zijn tenen te lopen en in een harnas te kruipen. Wat dan nog geldt en telt, is het metterdaad danken van de hemelse Vader⁶⁶.

Zo is er geestelijke groei, toenemen in *pietas*. De *iustificatio* rijmt met de *sanctificatio*. Het geloof wordt door liefde tot God zozeer in vlam gezet, dat het zich uitsluitend richt op de afstemming van het leven op wat Hem behaagt. Wat Hij ons ook maar zendt, het is ons goed⁶⁷. In dit toegewijde leven komt de wet van God, de Tora, als regel van de dankbaarheid weer voluit tot zijn recht. God schrijft zijn wet in de harten van de gelovigen⁶⁸. Deze *doctrina pietatis* is de wet van de liefde, tot de broeders en zusters en verder tot alle mensen⁶⁹. De nieuwe mens in Christus is daartoe geschapen 'dat hij alleen maar leeft ten goede van de naasten en tot hun nut'⁷⁰. Het leven komt in het teken van het offer te staan, in liefde gebracht aan God en de naaste⁷¹. De *caritas* richt zich metterdaad op alle mensen⁷². Bucer hekelt de doperse wereldmijding. Ook slechte mensen moeten we niet verwerpen, al dienen we ze ernstig te waarschuwen. 'Wij krijgen de opdracht om hun werken te bestraffen en niet om hen zelf te verwensen... We vinden hier niets van een afscheiding, waar de wederdopers zo op hameren, evenmin als ergens anders in de Schriften'⁷³. Van wereldmijding en mensverachting, van enige *odium generis humani* is dus geen sprake.

Door de overdenking van het Woord van God beantwoorden we, ook al is het maar ten dele, aan onze naam en roeping: Uitverkorenen en geroepenen, om kinderen van God te zijn⁷⁴. Wanneer we de dingen in het leven echt op hun waarde leren schatten dankzij wat de apostel *φρονήσις*⁷⁵ noemt, geestelijk inzicht, gaat wat het zwaarste is ook het zwaarst wegen. De rechte waardering van de dingen leidt tot de rechte

levenshouding⁷⁶. Wijs is wie Christus kent en weet hoe groot de erfenis is die ons is beloofd. Alleen daardoor ontstaat een juist oordeel over alle dingen. Daaruit komt een hart voort dat liefde koestert voor wat eerbaar is. Tekens worden we in Bucers beschouwingen getroffen door de nauwe verwevenheid van rechtvaardiging en heiliging.

Vanuit de toewijding aan God en de naaste⁷⁷ kunnen we veel aan in het soms harde leven. We dragen tegenslag en verdrukking met kalme moed. Intussen stellen we ons dienstvaardig op jegens een ieder, in het bijzonder jegens de huisgenoten van het geloof, de heiligen⁷⁸. Op die manier vertonen we in alles het beeld van de allerhoogste Vader. Het geheim van onze rust is de wetenschap dat we er nooit alleen voor staan. Christus aan wie de Vader alles in handen heeft gegeven, zal ons nooit in de steek laten, maar alles tot onze zaligheid leiden. We zij daarvan overtuigd omdat de liefde in ons bevestigd is en op een vaste grond gefundeerd⁷⁹.

We vinden het zelfs een eer wanneer we ter wille van de naam van Christus beproefd worden⁸⁰. Want we zijn van Christus, wij die voor Hém leven, hoe onze zaken er ook maar voor mogen staan, hetzij wij sterven naar het lichaam, hetzij wij leven (Rom. 14: 7v.). Hierbij beseffen we dat Gods goedkeuring op ons rust wanneer we volgens onze roeping ons erop toeleggen het heil van onze naasten te bevorderen, ook al zouden daar boeien en dood mee gemoeid zijn⁸¹.

Solo Christo

Door Christus alleen. Wie naar Bucer luistert, proeft dat de gemeenschap met Christus door het geloof het hart van zijn spiritualiteit is⁸². Met Christus staat of valt alles. 'Van de kennis van Christus en van het heil dat Hij voor ons verwierf, hangt zowel alle oprechte vroomheid af alsook de ware gelukzaligheid'⁸³. Er is buiten Hem geen vrede met God mogelijk. 'God erkent geen enkele andere voldoening dan die door het bloed van zijn eigen Zoon'⁸⁴. Terwille van Christus' offerande wordt de goede Geest van God aan de uitverkorenen geschonken⁸⁵. Wie op Hem steunt, is van het eeuwige leven verzekerd. De heiligen zijn op Christus gebouwd en daarom verzekerd van Gods gunst. Zij slapen daarom onbekommerd, en gerust in alles⁸⁶. Het vertrouwen van de gelovige is

helemaal op Hem gefocust. Daardoor weten we ons verkoren en proeven we Gods goedheid. Zo zijn wij er zeker van dat wij eens bevrijd zullen worden van alle kwaad en met alle goed overladen. Dit vertrouwen waaruit we als gelovigen leven, wordt in ons geboren op hetzelfde moment, waarop wij door de Heilige Geest overtuigd worden dat Hij onze Zaligmaker is⁸⁷. Aan Christus lezen we af *hoeveel wij in Gods ogen betekenen* en wie dat eenmaal gezien heeft, kan nooit meer zijn vertrouwen op zichzelf vestigen⁸⁸. Dat laatste leidt tot blijvende onrust en onvrede, terwijl het vertrouwen op God in Christus een zalige rust meebrengt⁸⁹. Immers, Christus is ons Hoofd en wij zijn zijn lichaam en volheid. Wij hebben alles met Hem gemeen en *Hij kan zonder ons niet genieten van zijn geluk*. Wie zou dan niet al het andere vaarwel zeggen om in Hem alleen zijn vreugde te vinden, zonder verder iets te vrezen of te hopen⁹⁰?

Soli Deo gloria

Aan God alleen de eer. Bucer maakt ons duidelijk dat christelijk leven theocentrisch leven is. Leven in verborgen omgang met de Here, leven met het gebed als een ernstig gesprek van het hart met God en een bezonnen overdenking van wat in ons ontbreekt aan de glorie van God, met een vurige smeking tot Hem om herstel⁹¹.

Het gaat om Gods eer op alle terreinen van het leven. Bucers theologie is niet alleen theologie van het verbond, maar ook theologie van het koninkrijk Gods. Gereformeerde vroomheid die zijn stempel draagt, is gericht op het navolgen van Christus op alle terreinen van het leven, niet alleen in persoonlijke godsvrucht en stille tijd, niet alleen op het erf van de Kerk, maar evenzeer in de politiek, in de economie en in wetenschap en cultuur⁹², met zicht op Gods weg in de geschiedenis met zijn verbondsvolk Israël⁹³ en met de volkeren.

Bucer geeft dus blijk van een brede outlook, maar deze gaat gepaard met 'innerweltliche Askese', een besef van vreemdelingschap, van *peregrinatio*. Calvijns beschouwingen over 'de overdenking van het toekomstige leven' zijn hem uit het hart gegrepen⁹⁴. De dagen van deze eeuw zijn kwaad, vindt Bucer, ze bieden overal gelegenheid tot zondigen.

De gelegenheid om goed te doen moet daarom als een kostbare zaak te baat genomen worden. Niet alleen de dagen zijn kwaad, de mensen zijn in geen enkel opzicht beter en het slechtst van alles is ons eigen vlees. Intussen slaapt de satan als aanstichter van het kwaad ook beslist niet. Hoogst zeldzaam echter en bijzonder waardevol is de gelegenheid om goed te doen. Slechts heel weinigen nemen die gelegenheid bijtijds te baat, voordat zij voorbij is gevlogen. Laten wij daarom waken en onszelf in acht nemen.

Christelijke toekomstverwachting leidt bij Bucer bepaald niet tot desertie of inertie. Hij is ervan overtuigd dat de geestelijke zaken van meer gewicht zijn dan de lichamelijke en de toekomstige zwaarder wegen dan de tegenwoordige⁹⁵. Toch is hij zo evenwichtig en nuchter dat hij ook de zegen van een lang leven op aarde niet miskent. Het leven zelf en voorspoed in uiterlijke zaken zijn goede gaven van God. Het is dan ook zijns inziens dwaas van de wederdopers dat zij uit iemands voorspoed willen concluderen dat die persoon goddeloos zou zijn. Alsof zij die in deze wereld een min of meer aangenaam leven leiden niet het eigendom van Christus zouden zijn⁹⁶. Daartegenover stelt Bucer in dit verband dat het ook gepast is dat Gods schapen soms in vrede gebruik maken van de weidegronden van God, ook in lichamelijk opzicht⁹⁷.

In de verwachting van de grote Toekomst weerspiegelen we Gods goedheid in ons bestaan⁹⁸. Wanneer zo in ons als kinderen van God zijn heerlijke goedheid blijkt, worden velen uitgenodigd om die te omhelzen. Wij dienen ons er vooral op toe te leggen de hemelse Vader in zijn goedheid te weerspiegelen. Dat is uitnodigend leven: Kom ga met ons mee op weg naar een beter vaderland! Bucer spreekt van een onsterfelijk en gelukkig leven, ontheven van alle kwaad⁹⁹. Er is het perspectief van een herstelde schepping. 'Voor mij is het genoeg dat ik en heel de schepping gelukkiger zullen zijn dan ik nu kan bevatten'¹⁰⁰. In deze toekomst loopt alles volmaakt op het *Soli Deo Gloria* uit. Het geluk der mensen is tenslotte Gods ware heerlijkheid¹⁰¹.

Relevantie van gereformeerde spiritualiteit

Bucer heeft tijdens onze virtuele reformatieherdenking zijn zegje gedaan. In wat hij heeft ontvouwd, ontmoeten we de essentiële kenmerken van gereformeerde spiritualiteit als ervaren waarheid en geleefde overtuiging. De kerkenraad die in onze vrijmoedige verbeelding Bucer had uitgenodigd voor de reformatieherdenking, bezint zich in de weken daarna op de vraag hoe datgene wat door Bucer is verwoord, kan worden overgedragen in de eigentijdse situatie en context van de gemeente. Dat bezinningsproces is een doorgaande zaak, een tocht vol trial and error, maar er wordt in elk geval gepoogd om vanuit de herbronning op de traditie van de Reformatie, in gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift en in verlegenheid om de Heilige Geest, enkele piketpaaltjes te slaan. De kerkenraad komt tot een drietal fundamentele aspecten.

Theocentrisch

God staat centraal. De kerkenraadsleden delen met elkaar dat ze vanuit het getuigenis van Bucer weer nieuwe zin en moed hebben gekregen om in kerk en samenleving duidelijk te willen maken dat leven *coram Deo*, voor het aangezicht van God, heilzaam en goed voor mensen is. Ze beseffen weer eens goed waarvoor zij, en met hen alle actieve gemeenteleden, het allemaal doen in kerk en koninkrijk Gods. Goed beschouwd staat hierbij zelfs de humaniteit op het spel. Het evangelie maakt immers duidelijk dat wij mensen er toe doen, dat wij meer zijn dan houtsplinters op de oceaan, meer dan speldenknopjes in een onmetelijk, uitdijend heelal.

God ziet wat, ja heel veel in ons. Hij zoekt de mens. Hij zet zich van eeuwigheid tot eeuwigheid in voor het heil van de mens, omdat Hij daarmee zijn eer verbonden heeft, zoals Calvijn zegt: 'Altijd en immer gaat de eer van God samen met ons heil'¹⁰². God en mens zijn geen concurrenten en God wordt dan ook niet geëerd door zo denigrerend mogelijk over de mens te spreken. Wie 'total depravity' op dié manier uitwerkt, begeeft zich op een dwaalspoor¹⁰³. Het is Gods welbehagen dat de mens werkelijk tot zijn recht komt en heilzaam de ruimte krijgt. De levende relatie met de drie-enige God geeft reliëf en diepgang aan het

leven¹⁰⁴, het geeft een geweldige rust in een onzeker bestaan. Het is een voorrecht te beseffen dat we nergens buiten het bereik zijn van de Almachtige, die in Christus onze hemelse Vader is. In volstrekte afhankelijkheid van Gods soevereine genade weten we ons geborgen voor altijd en immer. 'De werkelijkheid van de levende God is het uiteindelijke ankerpunt'¹⁰⁵. De mens kan zichzelf niet redden, er moet naar hem omgezien worden. We zijn niet alleen op de ander, maar vooral ook op de Ander aangewezen. Juist dit besef geeft een geweldige ontspanning en ontkramping. Govert Buijs verwoordt dit heel mooi: 'De calvinist heeft het besef door een donkere kamer heengegaan te zijn, waarin er een niets ontziende röntgenfoto gemaakt is. En hoewel hij wist en weet dat hij ernstig ziek is, blijkt de uitslag toch: gezond verklaard. Uit die donkere kamer, met deze uitslag in de hand, verschijnt de werkelijkheid in een nieuw, gunstig licht. Het leven krijgt een nieuwe glans, een nieuwe kostbaarheid'.

We zijn 'door de tunnel van de ontleding heengegaan'¹⁰⁶. Dan waarderen we de kleine dingen in het gewone leven als onverdiende zegeningen van de Here.

Wie dit alles enigszins beseft, weet dat de mens enorm veel mist als hij God mist. Omgang met de God en Vader van Jezus Christus gun je als gelovig iedereen van harte. Er is naar ons omgezien, daarom kunnen we nu naar de naaste omzien. We zijn geen wezen meer, daarom zullen we ons over verweesde mensen ontfermen. Geloof en liefde zijn de twee kanten van de ene médaille. Mensen beseffen echter niet wat ze missen. Wat een roeping en uitdaging om in afhankelijkheid van de Heilige Geest hun voor te leven hoe heilzaam geloven is.

Openheid voor mensen

Wie God centraal stelt, staat open voor mensen. De kerkenraad overweegt daarom dat het nodig is te zoeken naar inspreekpunten voor de boodschap van het evangelie en daarom intense aandacht te hebben voor de ervaringswerelden van mensen die we vandaag ontmoeten. Dat past helemaal bij de nadruk die in de gereformeerde traditie is gelegd op de toeëigening van het heil door het in-werk van de Heilige Geest. Heil is

niet een onpersoonlijk massaproduct. Het gaat om de ontmoeting van een uniek mens met de hoogst persoonlijke God. Het gaat om een levende relatie. Vandaar dat bijvoorbeeld Johannes Calvijn niet minder dan Martin Bucer zo'n sterk accent legt op de Heilige Geest, die met zijn verborgen werking de band is waardoor Christus ons krachtdadig aan zichzelf verbindt¹⁰⁷.

De kerkenraadsleden kijken samen naar dat filmfragment, het gesprek tussen ouderling Jake van Dorn en de jonge, ongetwijfeld postmoderne vrouw Nikki op Las Vegas Airport. Ze zetten het beeld stil en praten met elkaar door over de vraag: Wat had broeder Van Dorn kunnen doen om de miscommunicatie tussen hem en zijn gesprekspartner te voorkomen? Van Dorn had zich oprecht geïnteresseerd kunnen tonen in wat Nikki geloofde en bezield. 'Om verstaanbaar te zijn moet je in ieder geval niet al te luid praten, maar vooral goed luisteren'¹⁰⁸. Het komt erop aan dat de kerk, om met G.W. Neven te spreken, 'sensitief, opmerkzaam en alert is op de presentie van Christus in het ons onbekende'¹⁰⁹. Zo vermijden we het arrogant neer te kijken op wat de ander bezielt¹¹⁰.

Vervolgens had Van Dorn een persoonlijk getuigenis kunnen geven van Wie de levende God voor hem betekent en zo zijn eigen 'kleine verhaal' in relatie kunnen brengen met Gods 'grote verhaal'. Nikki had vast wel willen luisteren wanneer Jake had getuigd hoe hij door het geloof dat God zijn leven leidde, kracht vond in het grote verdriet om zijn verloren dochter. Hij had ook kunnen vertellen hoe hij juist vanuit dat verdriet zich des te meer verwonderde over het evangelie dat God also lief de wereld heeft gehad dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een ieder die in Hem gelooft niet verloren ga, maar eeuwig leven hebbe (Joh.3: 16). Hij zou niet in de eerste plaats als TULIP - lover, maar als JESUS - lover hebben moeten spreken, ook al sluit het een het ander niet uit.

Het zou geholpen hebben wanneer Van Dorn meer had beseft dat de absolute waarheid waarin hij geloofde niet te vangen is in enige menselijke formulering, hoezeer ook traditioneel, confessioneel en kerkelijk geijkt. De waarheid is voor de christen niets en niemand anders dan de Persoon van Jezus Christus als de incarnatie van God (vgl. Joh. 14: 6a)¹¹¹. Deze waarheid is dan ook niet als abstracte theorie over te

dragen, maar vraagt om nieuwe incarnatie in levende getuigen, om transpositie in nieuwe taal, om echte communicatie.

Van Dorn zou zich niet hebben hoeven schamen om zijn existentiële vragen uit te spreken, om iets van zijn worsteling met God die schijnbaar zijn gebeden niet hoorde, aan te geven¹¹². Hij zou ook hebben kunnen vertellen wat de gemeenschap der heiligen, de verbondenheid met de medegelovigen, voor hem betekende in zijn persoonlijke situatie¹¹³.

Hoe het dan afgelopen was? Het is zeker niet zo dat met een dergelijk optreden succes (of liever gezegd: zegen¹¹⁴) verzekerd is. Juist waar het evangelie van Gods genade zuiver en authentiek wordt doorgegeven, kan zich grote ergernis voordoen over deze voor de mens aanstootgevende boodschap. Maar dan richt die ergernis zich in elk geval op de kern van de zaak en niet op allerlei onnodige struikelblokken zoals gebrekkige en onnodig vervreemdende presentatie¹¹⁵. Het kan echter ook zo zijn dat de Geest die waait waarheen Hij wil dat authentieke getuigenis gebruikt om harten van mensen die wij ontmoeten te raken. Het kan zomaar gebeuren dat de klassiek - gereformeerde Van Dorn de postmoderne Nikki tot Jezus leidt.

Leerling van het Woord blijven

De kerkenraad is zich dus bij zijn bezinning goed bewust van de opdracht om dicht bij de mensen te komen. Toch beseft de raad ook hoe wezenlijk het is om vanuit de horigheid aan het Woord van God kritisch te blijven ten aanzien van de eigentijdse belevingscultuur, ook in zijn religieuze expressies. Het oor te luister leggen bij mens en wereld van vandaag wordt voorafgegaan door, en ook weer gevolgd door, de afstemming op Gods unieke spreken in de Schriften¹¹⁶. Overweldigd door Gods boodschap¹¹⁷ blijven we levenslang volharden in de ootmoedige luisterhouding: 'Spreek Here, want Uw knecht hoort' (1 Samuël 3: 9, 10). Jake van Dorn had niet hoeven tornen aan zijn gereformeerde overtuiging. Het zou een misverstand zijn te menen dat de kloof wordt overbrugd door de boodschap aan te passen aan de smaak van de ontvangers. Daarmee zou het zoutend zout zijn kracht verliezen en niet langer reinigend en bederfwerend kunnen zijn. De Kerk blijft als zij

trouw is aan haar Meester vreemdelinge in de cultuur. Zij is er allereerst als bruid voor de Bruidegom¹¹⁸ en maakt daarom radicale keuzes die altijd weer op onbegrip stuiten. Zij kan zich nu eenmaal niet gewonnen geven aan een levensstijl die past bij het gesloten wereldbeeld van het materialisme.

Deze vreemdelingschap doet niets af aan onze verantwoordelijkheid. Van Christus' gemeente in de eindtijd wordt grote missionaire bewogenheid en diakonale betrokkenheid verwacht. Dat vloeit direct voort uit de verwachting van de Komende. Het brengt vindingrijkheid met zich mee om in telkens nieuwe vormen het aloude evangelie eigentijds aan de man en de vrouw te brengen en de bereidheid om medemensen te dienen in hun noden, hun eenzaamheid en gebrokenheid. Tijdens deze zoektocht zal de essentie en relevantie van gereformeerde vroomheid naar mijn overtuiging telkens weer verrassend oplichten.

Epiloog

Aan het einde van mijn rede gekomen dank ik u allen voor uw welwillende aandacht.

Graag wil ik in het bijzonder mijn dank uitspreken aan de curatoren en het College van Bestuur van deze universiteit voor uw instemming met en medewerking aan het tot stand komen van de bijzondere leerstoel die ik thans mag bekleden.

Ik heb mij vanaf 1 januari van dit jaar, toen mijn benoeming officieel inging, van meet af aan welkom gevoeld in Kampen. Daaraan hebben zeker ook de collega's van de leerstoelgroep systematische theologie en de overige collega's van het onderwijzend en ondersteunend personeel het hunne bijgedragen. Ik vertrouw op grond van deze ervaringen op een goede voortzetting van onze samenwerking in de toekomst. Ik hoop in interactie met u een bescheiden, maar relevante bijdrage te kunnen leveren aan het onderwijs en onderzoek aan de *Theologische Universiteit Kampen* en, naar het zich laat aanzien, aan haar rechtsopvolger de *Protestantse Theologische Universiteit*.

De leden van het hoofdbestuur van de *Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland* ben ik erkentelijk voor het mij geschonken vertrouwen, blijkend uit mijn benoeming op deze nieuwe leerstoel. In uw honderdjarig bestaan is altijd weer de inzet duidelijk geweest om met het Woord der waarheid heel de kerk en heel het volk te dienen. Het was en is u te doen om de *ecclesia reformata et reformanda* als gestalte van de *una sancta catholica*¹¹⁹, in haar verantwoordelijkheid voor het heden en in haar verwachting van de grote toekomst van het koninkrijk Gods. In bescheidenheid hoop ik in de komende tijd vanuit een met u gedeelde overtuiging mijn bijdrage te leveren aan de voortgaande bezinning op historische en actuele gereformeerde theologie, bijzonder met het oog op de toerusting van dienaren van het Woord binnen de Protestantse Kerk in Nederland.

Afgevaardigden van de generale synode van de *Protestantse Kerk in Nederland*, ik weet dat de opleiding van de dienaren des Woords u zeer ter harte gaat, zoals trouwens ook de opleiding van Kerkelijk Werkers.

Uw aanwezigheid vandaag geeft daarvan opnieuw blijk. Ik dank u voor uw presentie en verzeker u dat ik mijn werk hier in verbondenheid met en verantwoordelijkheid voor de kerk wil verrichten.

Dames en heren studenten, zeker u wil ik hartelijk groeten. Met genoegen denk ik terug aan de contacten die reeds zijn gelegd, in het bijzonder tijdens de integratiemodule voor de bachelorstudenten aan het einde van de cursus 2005 - 2006. Graag sta ik voor jullie klaar wanneer ik van dienst kan zijn in de oriëntatie op gereformeerde theologie in het algemeen en gereformeerde vroomheid in het bijzonder.

Met dankbaarheid memoreer ik mijn ouders die zoveel voor mij hebben betekend en zo graag een moment als dit hadden meegemaakt. Ook gedenk ik mijn schoonvader die vorig jaar ons door de dood is ontvallen. Ze hebben ons gereformeerde vroomheid voorgeleefd, zoals ook onze grootouders, en ik noem in het bijzonder de onvergetelijke ds.R.Kok, dat hebben gedaan.

Dat mijn schoonmoeder aanwezig kan zijn, doet mijn vrouw en mij goed. We zijn ook heel blij zijn met de aanwezigheid van broers, zusters en nog vele familieleden meer, alsook onze vrienden uit binnen- en buitenland.

Alie, jij hebt mij altijd weer gestimuleerd om door te gaan op de weg van de theologie en mij in mijn soms al te eenzijdige preoccupaties met kerk en theologie liefdevol verdragen. Ik kan mij niet indenken hoe ik zonder jouw loyaliteit en toewijding vandaag hier had kunnen staan. Ik prijs je daarvoor nu eens een keer in het openbaar.

Mijn kinderen en kleinkind, als ik aan jullie denk, besef ik te meer wat een mooie taak het is de schatten van de Reformatie in klinkende munt over te dragen aan mensen van de 21e eeuw.

Ik mag mij daarbij levend in verwondering geleid weten door de Geest van God die hart en hoofd verlicht. *In lumine Tuo videmus lumen.*

¹. Richard J. Mouw, *Calvinism in the Las Vegas Airport - making connection in today's world*, Grand Rapids 2004.

². Richard J. Mouw, *Calvinism in the Las Vegas Airport*, 15.

³. Bij 'essentie' is vooral te denken aan de continuïteit, bij 'relevantie' aan de actualiteit van de gereformeerde theologie, vgl. C. Graafland, *De continuïteit en actualiteit van de gereformeerde theologie*, Kampen 1972.

⁴ Zie bijv. Beatrice de Graaf en Gert van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit Kampen 1854 - 2004*, Kampen 2005, passim.

⁵ Bavinck is in zijn geschriften terughoudend over eigen geloofsbeleving. V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*, Amsterdam 1921, V, schrijft zelfs: 'Bavinck had zijn boeken en brochures van elk persoonlijk element bijna geheel gezuiverd'. Toch straalt dit persoonlijke in al zijn werken door. Vgl. G. Harinck, 'De gereformeerde spiritualiteit van Herman Bavinck (1854 -1921)', in H.J. Selderhuis e.a., *Wandelen met God. Spiritualiteit in de negentiende eeuw*, Vaassen 2001, 75 - 94.

⁶ J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, Amsterdam 1963⁴, 33. Vgl. K. Runia, *Notities over spiritualiteit*, Kampen 1992, 52: 'Bavincks geloof is dan ook z'n hele verder leven lang een geloof - in - aanvechting geweest. Maar het wás er wel, en het lééfdé, en mensen om hem heen hebben het aan hem gemerkt'.

⁷ H. Bavinck, *De katholiciteit van christendom en kerk*, Kampen 1888, heruitgave onder redactie van G. Puchinger, Kampen 1968. Vgl. Martien E. Brinkman, 'Bavinck en de katholiciteit van de kerk', in George Harinck en Gerrit Neven (red.), *Ontmoetingen met Bavinck*, AD Chartas - reeks 9, Barneveld 2006, 307 - 324.

⁸ Zo Hans Burger, 'Een eeuwigdurende verbondenheid. Bavincks concept van de unio mystica', in George Harinck en Gerrit Neven (red.), *Ontmoetingen met Bavinck*, 265 - 286; Ronald N. Gleason, *The centrality of the unio mystica in the theology of Herman Bavinck*, unpublished diss. Westminster Theological Seminary, Ann Arbor, 2001.

⁹ Vgl. het recente pleidooi van Henk Bakker, *Draads en tegendraads. Leren van de puriteinen* (CHE-reeks), Zoetermeer 2006, 123 voor 'herbronning met behulp van de puriteinen' als een 'verrijkend en verfrissend gebeuren'.

¹⁰ Vgl. Bas Plaisier, *Tussen continuïteit en vernieuwing. Opent het ontstaan van één protestantse kerk nieuwe wegen voor theologie en belijden?*, Kamper Oraties 25, Kampen 2003, 8: 'Wij kunnen en willen niet zonder onze traditie kerk zijn.'; F.G. Immink, 'De hervormd - gereformeerde richting in de Protestantse Kerk in Nederland', *Theologia Reformata* 49 -2 (2006), 108 - 123, 109: 'Een rijke traditie, een door en door kerkelijke traditie... Niet iets om je voor te schamen. Een traditie die voluit katholiek mag heten en die het vermogen heeft om zich ook in onze moderne samenleving door te zetten'. Het gaat mij bij het spreken over gereformeerde spiritualiteit en vroomheid niet om een objectieve godsdienstsociologische beschrijving van reële verschijningsvormen van spiritualiteit onder hen die zich, al dan niet met de nodige toevoegsels en nadere bepalingen, in het Nederland van 2006 gereformeerd noemen. Zo'n beschrijving die overigens om allerlei redenen nuttig en nodig is, stelt ongetwijfeld de discrepanties tussen ideaal en werkelijkheid, de vertekeningen, vergroeiingen en mengvormen in het licht. Helaas bepalen deze bij buitenstaanders dikwijls het image van gereformeerde vroomheid.

¹¹ Vgl. W. Dekker en P.J. Visser, *Om de verstaanbaarheid. Over bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving*, Zoetermeer 2002.

¹² Zo A. Baas, *Geloven, een hele belevenis. Geloofsbeleving, gewerkt door de Heilige Geest*, (Gereformeerd Belijden, 9), Kampen 2005, 21; W. van 't Spijker in dez., W. Balke, K. Exalto, L. van Driel, red., *Spiritualiteit*, Kampen 1993, 15: 'Het begrip spiritualiteit is nauwelijks te omschrijven...aanduiding van hetgeen mensen uit allerlei tradities weer hoop en warmte moet geven'. D.J. Smit, 'Kan spiritualiteit beskryf word?', *Ned. Geref. Theologiese Tydskrif* XXX, 1989, 83 - 94, 85 stelt met recht: 'Ook in kringe waar dit vroër ongehoord was, word vandag met entoesiasme gepraat van "spiritualiteit" '.

¹³ Vgl. J. Faber, *De spiritualiteit van de theoloog. Een protestants pleidooi*, Kampen 1994, 19.

¹⁴. W.H.Velema, *Nieuw zicht op gereformeerde spiritualiteit*, Kampen 1990, 73 noemt pietas de kern van de spiritualiteit en spiritualiteit uitwerking en uitwaaiering van de pietas. Vroomheid is 'de relatie van afhankelijkheid en van aanhankelijkheid, van liefde en ontzag die heel het leven doortrekt'.

¹⁵. Zie A. de Reuver, *Verborgene omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 2002; dez., *Calvijn, breuk of brug? Over de spiritualiteit van Thomas a Kempis en Johannes Calvijn*, Utrechtse Theologische Reeks 28, Utrecht 1995.

¹⁶. Vgl. G. van den Brink, 'Gereformeerde theologie hoeft zich alleen maar aan haar naam te houden' in K. van Bekkum, red., *Toekomst voor de gereformeerde traditie*, Barneveld 2004, 25 - 33; C. Graafland, *Waarom nog gereformeerd?*, Theologie en Gemeente 7, Kampen 1973; I. John Hesselink, *On Being Reformed. Distinctive Characteristics and Common Misunderstandings*, New York 1988 (2th ed.); I. John Hesselink, 'The Charismatic Movement and the Reformed Tradition', *Reformed Review* 28, (1975), 147 - 156; G.P. van Itterzon, 'Klassiek - gereformeerde vroomheid', *Onder Eigen Vaandel* 1933 (8), Wageningen, 132 -143; W.D. Jonker, 'Die eie-aard van die gereformeerde spiritualiteit', *Ned. Geref. Theologiese Tydskrif*, xxx (1989), 288 - 299; R.H.Kieskamp, 'Gereformeerde spiritualiteit', in *Belijden met hoofd en hart. Gereformeerd leven tussen gisteren en morgen*, Kampen 2003, 291 - 378; J.W. Maris, 'De grondslag voor een gereformeerde spiritualiteit', *Oikodomè*, X,1 (2006), 41 - 47; A. Noordegraaf, *Meer dan een formule - de betekenis van de gereformeerde grondslag voor christelijke organisaties*, Vijverbergserie 1, Kampen z.j.; A. de Reuver, 'Zonlicht vangt men niet in een vuist. De Gereformeerde Bond en de gereformeerde theologie', in P.J. Vergunst, red., *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906 - 2006*, Zoetermeer 2006; J. Severijn, *Wij gereformeerden*, Kampen 1947; W. van 't Spijker, *Gemeenschap met Christus. Centraal gegeven van de gereformeerde theologie*, Apeldoornse Studies 32, Kampen 1995; W.H.Velema, *Nieuw zicht op gereformeerde spiritualiteit*.

¹⁷. M. van Campen, *Martin Bucer - een vergeten reformator (1491 - 1551)*, 's - Gravenhage 1991. Zo ook W.P. Stephens, *The Holy Spirit in the Theology of Martin Bucer*, Cambridge 1970, vii: 'For almost four centuries Martin Bucer has been the neglected reformer. Leaving behind him no followers who bore his name, he became little more than a footnote in the history of the reformation'.

¹⁸. Zie voor biografische gegevens Gustav Anrich, *Martin Bucer*, Strassburg 1914; Martin Greschat, *Martin Bucer. Ein Reformator und seine Zeit, 1491 - 1551*, München 1990; Hartmut Joisten, *Der Grenzgänger Martin Bucer. Ein europäischer Reformator*, Stuttgart 1991; Jean Rott, 'Bucer, Martin, Réformateur Strasbourgeois et Européen', *Investigationes Historicae. Eglises et société au XVIe siècle. Gesammelte Aufsätze, Articles rassemblés et réédités par Marijn de Kroon et Marc Lienhard*, Tome II, Strasbourg 1986, 126 - 135 (*Nouveau Dictionnaire de Biographie Alsacienne*, publ. p. la Fédération des Sociétés d'histoire et d'archéologie d'Alsace, Strasbourg 1982 et suiv., 396 - 405).

¹⁹. Marijn de Kroon, *Eén van ons. Perspectief op verzoening*, Zoetermeer 1999, 36.

²⁰. Zo Marijn de Kroon, *Eén van ons*, 33.

²¹. W. van 't Spijker, 'De invloed van Bucer op Calvijn blijkens de Institutie', in C. Augustijn, W.H. Neuser en H.J. Selderhuis, red., *Geest, Woord en Kerk. Opstellen over de geschiedenis van het gereformeerd protestantisme*, Kampen 1991, 94 - 113, 113 (eerder gepubliceerd in *Theologia Reformata* 28 (1985), 15 - 34).

²². Zie W. van 't Spijker, 'De invloed'; dez., 'Bucer's influence on Calvin: church and community', in D.F. Wright, ed., *Martin Bucer - reforming church and community*, Cambridge 1994, 32 - 44. Joel Edward Kok, *The influence of Martin Bucer on John Calvin's interpretation of Romans: A comparative case study*, unpublished dissertation Duke University, Ann Arbor 1993 en Marijn de Kroon, *Martin Bucer en Johannes Calvijn. Reformatorische perspectieven. Teksten en inleiding*, Zoetermeer 1991 leggen meer nadruk op de zelfstandige en kritische positie van Calvijn tegenover Bucer.

²³. Vgl. F. van der Pol (red.), *Bucer en de kerk (Reformatie - Studies)*, Kampen 1991.

²⁴. W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970; dez., *Goddelijk recht en kerkelijke orde bij Martin Bucer*, Apeldoornse Studies 3, Kampen 1972.

²⁵. Zie Martin Bucer, *Over de ware zielzorg*, vert. H. J. Selderhuis, Reformatie - Studies / Vertalingen, Kampen 1991; K. Exalto, *Een pastorale gemeente*, Apeldoorn 1986.

²⁶. In zijn werk uit 1550 *De regno Christi* neemt Bucer het op voor de blijvende betekenis van de oudtestamentische theocratische wetten. Zie Wilhelm Pauck, *Das Reich Gottes auf Erden. Utopie und Wirklichkeit. Eine Untersuchung zu Butzers 'De regno Christi' und zur Englischen Staatskirche des 16. Jahrhunderts*, Arbeiten zur Kirchengeschichte, herausg. von Emanuel Hirsch und Hans Lietzmann, 10, Berlin und Leipzig 1928; Marijn de Kroon, 'De christelijke overheid in de Schriftuitleg van Martin Bucer en Johannes Calvijn' in W. Balke, C. Graafland, H. Harkema, *Wegen en gestalten in het gereformeerd protestantisme. Een bundel studies over de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme, aangeboden aan prof. dr. S. van der Linde bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Amsterdam 1976, 61 - 74; dez., *Studien zu Martin Bucers Obrigkeitsverständnis. Evangelische Ethos und politisches Engagement*, Gütersloh 1984.

²⁷. Marijn de Kroon, 'Martin Bucer und das Problem der Toleranz' in J.G. Rott / S.L. Verheus, publ., *Anabaptistes et dissidents au XVIIe siècle*, Actes du Colloque international d'histoire anabaptiste du XVIIe siècle, tenu à l'occasion de la XIe Conférence Mennonite mondiale à Strasbourg, juillet 1984 (Bibliotheca dissidentium, scripta et studia, no.32), Baden - Baden & Bouxwiller, 1987, 401 - 411, 401: 'Ich meine beobachten zu können, dass Bucer weniger von dem Schimpfwörterkatalog seiner Zeit Gebrauch macht als seine Kontrahenten.'

²⁸. Brief van Calvijn aan Farel van 11 mei 1541, *Corpus Reformatorum (CR)* 11, 215. H.J. Selderhuis merkt op in Martin Bucer, *Over de ware zielzorg*, 7: 'Ook toen werden oecumenici al snel van onoprechtheid, onrechtzinnigheid en ondoordachtheid verdacht'; Jean Rott, 'Bucer, Martin', 400: 'Le rôle ingrat de conciliateur qui fut si souvent celui de B., lui valut plus d'une fois de son vivant et presque jusqu'à nos jours, le reproche d'inconsistance, voire de duplicité...C'est qu'il avait une faculté peu commune de comprendre et d'appréhender les idées d'autrui et d'adopter celles qui lui convenaient, sans pour autant renier son propre point de vue.'

²⁹. Marijn de Kroon, *Eén van ons*, 34: 'Zo en niet anders dient het woord *pietas* hier vertaald te worden. Elke andere vertaling (vroomheid, piëteit) is onjuist en misleidend. Bucer geeft namelijk aan het woord een nieuwe inhoud. Hij herijkt het in evangelische zin...De tweeslag geloof en liefde wordt in één woord samengevat'. August Lang, *Der Evangelienkommentar Martin Butzers*, Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche, Band II, Heft 2, Leipzig 1900, repr. Aalten 1972, 8, 137, 192 noemt Bucer zelfs 'den Pietisten unter den Reformatoren'; o.c., 40: 'Mit diesem praktischen Zuge, mit diesem fortwährenden Hervortreten seiner warmen lebendigen

Frömmigkeit scheint nach unserem Urteil Butzer näher an Luther heranzureichen als irgend einer der andern Reformatoren’.

³⁰. M. van Campen, *Martin Bucer - een vergeten reformator*, 95: ‘Zonder overdrijving kan gesteld worden dat dit woord een sleutelfunctie in heel Bucers theologiseren vervult. In dit ene begrip ligt voor de Straatsburger het totale heilsproces, de gehele weg die een christen te gaan heeft, samengevat. Het verticale en het horizontale kruisen elkaar in de “pietas”. Het omvat zowel het geloof in God als de liefde tot de naaste’; Marijn de Kroon, *Martin Bucer en Johannes Calvijn*, 92: ‘Vanuit het theologisch concept dat aangeduid wordt met *pietas* is Bucers theologie naar haar eigenlijke kern te verstaan’; Marijn de Kroon, ‘Martin Bucer und das Problem der Toleranz’, 404: ‘So nämlich wirkt die pietas: als ein Leitmotiv, ein theologisches Adagium, an dem in causa fidei et religionis alles gemessen wird’.

³¹. W. van ’t Spijker, *De brief*, 6: ‘De kenmerkende trekken van een zich vormende gereformeerde traditie zijn nu reeds duidelijk in Bucers eerste exegetische werken waar te nemen’. Overigens is de vroomheidsbeleving bij de oudere en meer gerijpte Bucer niet wezenlijk verschillend. Een zorgvuldige vergelijking tussen Bucers eerste en laatste commentaar op de Efezebrief zou dit kunnen aantonen. Wel kreeg Bucer door de jaren heen een dieper inzicht in de betekenis van ambten en charismata bij de opbouw van de gemeente, alsook in de verbondenheid met de Vroege Kerk. Zie W. van ’t Spijker, ‘Reformatie tussen patristiek en scholastiek: Bucers theologische positie’, in J. van Oort, red., *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer, 1997, 45 - 66; Jean Rott, ‘Bucer, Martin’, 400: ‘En fait les historiens actuels sont d’accord pour reconnaître chez lui la permanence de certains thèmes directeurs tout au long de sa carrière’; Vgl. voor Bucers exegese en hermeneutiek verder August Lang, *Der Evangelienkommentar*; Johannes Müller, *Martin Bucers Hermeneutik*, Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Band XXXII, Gütersloh 1965.

³². De synode van de Protestantse Kerk in Nederland heeft nog onlangs op de actualiteit van deze aanduidingen gewezen in zijn visiedocument *Leven van verwondering. Visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel*, Utrecht 2005, 9: ‘Op die weg leren we opnieuw de grondwoorden van het protestantisme spellen: *sola gratia* (door genade alleen), *sola fide* (door geloof alleen), *sola scriptura* (door de Schrift alleen)’.

³³. W. van ’t Spijker, *Gemeenschap met Christus*, 29 n.50 stelt terecht: ‘We zijn van oordeel dat er van een versmalling sprake is, wanneer we de vraag naar de essentie van het gereformeerde protestantisme zouden trachten te beantwoorden aan de hand van de vijf punten van het calvinisme, waarmee de substantie van de Dordtse Leerregels getypeerd wordt. Calvinisme is bovendien een begrip van beperkter inhoud dan die van het gereformeerde protestantisme’.

³⁴ Zoals Hebreëen 11: 4 van Abel zegt.

³⁵. *Epistola D. Pauli ad Ephesios, qua rationem Christianismi breviter iuxta et locuplete, ut nulla brevius simul ac locupletius explicat, versa paulo liberius, ne peregrini idiotismi rudiores scripturarum offenderent, bona tamen fide, sententiis Apostoli appensis. In eandem Commentarius per Martinum Bucerum*, (voortaan *Comm. Ef.*, in Holger Pils, Stephan Ruderer, Petra Schaffrodt (herausg. Gottfried Seebass), *Martin Bucer (1491 - 1551): Bibliographie*, Gütersloh 2005, 48,49 vermeld als nr.25). Bij citaten verwijs ik ook naar de Nederlandse vertaling door W. van ’t Spijker: Martin Bucer, *De brief van Paulus aan de Efeziërs*, Kampen 2001 (voortaan *De brief*). Zie ook W. van ’t Spijker, ‘Geest, Woord en Kerk in Bucers commentaar

op de brief van Paulus aan Ephese', in C. Augustijn, W. H. Neuser en H. J. Selderhuis, red., *Geest, Woord en Kerk. Opstellen over de geschiedenis van het gereformeerd protestantisme*, Kampen 1991, 79 - 93 en Peter Stephens, 'The church in Bucer's commentaries on the Epistle to the Ephesians', in D.F. Wright, ed., *Martin Bucer*, 45 - 60. De brief aan Efeze boeide Bucer vanaf het begin tot aan het einde van zijn leven. In zijn laatste levensjaar gaf hij er opnieuw colleges over. W. van 't Spijker, *De brief*, 8 stelt dat het wellicht mede daaraan te danken is dat de brief aan Efeze voor het gereformeerde protestantisme een betekenis heeft gekregen, zoals die binnen het lutheranisme wordt toegekend aan de brief aan de Galaten.

³⁶. *Comm. Ef.*, 5r, 8r (*De brief* 22, 28): 'Visum enim mihi est, doctrinam Christi, breviter iuxta et luculenter, atque copiose adeo complexa esse...totiusque sacrae scientiae, compendium recte habendum censeam...Proinde mira et luce et brevitate de singulis, quae Christianos scire refert, in ea monuit'.

³⁷. Martin Bucer, 'Berner Predigt'(1528), bewerkt van Ortwin Rudloff, in *Martin Bucers Deutsche Schriften, BDS, Band 2, Schriften der Jahre 1524 - 1528*, herausgegeben von Robert Stupperich, Gütersloh 1962 (voortaan: *Berner Predigt*), 277 - 294.

³⁸. *Comm. Ef.*, 81v., *De brief*, 164: '...quod denique a cognita DEI in nos bonitate omnia bona pendeant et cumulate proveniant'.

³⁹. Marijn de Kroon, *Martin Bucer en Johannes Calvijn*, 19 - 46; August Lang, *Der Evangelienkommentar*, 156 - 206, 339 - 366; J.W. van den Bosch, *De ontwikkeling van Bucer's praedestinatiegedachten vóór het optreden van Calvijn*, Harderwijk 1922; W.P. Stephens, *The Holy Spirit*, 23 - 40.

⁴⁰. Een valkuil in de gereformeerde traditie is de vervanging van het bevrijdende geloof in de verkiezende God door een beklemmende, a priori gehanteerde predestinatie - idee, zodat het zicht op God in Christus die de mens met zijn betrouwbare beloften tegemoet treedt, wordt verduisterd.

41. *Comm. Ef.*, 36v, *De brief*, 77: 'Id ergo ex libera DEI electione omnia salutis provenire'.

⁴². *Comm. Ef.*, 8r. (*De brief*, 28): 'ut omnis mortalium tam iustitia, quam salus a libera Dei praedestinatione et electione pendeat, et per Christum, per quem omnia instauranda sunt, in caelo et in terra, quique super omnia exaltatus omnium potestate pollet, in electis tam ex Gentibus quam Iudaeis perficiatur, ad hoc ut Deus in nobis glorificetur.'

⁴³. *Comm. Ef.*, 53r., v. (*De brief*, 110): 'Nihil ergo huius ex nobis, nihil nostrorum operum, sed omnia Dei electionis et benevolentiae existunt'.

⁴⁴. J.W. van den Bosch, *De ontwikkeling*, 125: 'Derhalve is Bucer's religieus belang bij de praedestinatieleer vóór 1536 voornamelijk, het nadruk leggen op de volharding in den staat der genade, ten einde Gods kind te verzekeren van zijn zaligheid.'

⁴⁵. *Comm. Ef.*, 25v.26r. (*De brief*, 58): 'Sicut expungi illum atque fide excidere, tam impossibile est, quam ut Dei propositum reddatur irritum...proinde simulacrum fidei, non fides fuerit, ubi de aeterna erga nos Dei benignitate dubitatur.'

⁴⁶. *Comm. Ef.*, 54r. (*De brief*, 111): 'Ecqui operibus nostris amitteremus, quod nostris operibus non potuit parari?...Salus nostra, opus est benevolentiae Dei, ea poenitudinis nescia est'.

⁴⁷. W.P. Stephens, *The Holy Spirit*, 261: 'It is God's work from first to last and always dependent on his grace; yet the sovereign grace of God is not allowed to obscure man's coöperation with God'; J.W. van den Bosch, *De ontwikkeling*, 121: 'Echter laat hij niet na, aan te toonen, dat deze Goddelijke ordening omtrent zulke "verworpenen"

niet opheft hunne eigene verantwoordelijkheid. Hoezeer ze ook “vaten des toorns” blijken te zijn, “tot het verderf voorbereid”, nochtans geldt van hen dat ze “propria culpa perire”⁴⁸.

⁴⁸. Marijn de Kroon, *Martin Bucer en Johannes Calvijn*, 27.

⁴⁹. *Berner Predigt*, 289.

⁵⁰. Johannes Müller, *Martin Bucers Hermeneutik*, 72 - 85; August Lang, *Der Evangelienkommentar*, 35: ‘Dabei ist denn zunächst die ungemeine Wertschätzung des göttlichen Wortes hervorzuheben, von welcher seine Auslegung durchdrungen ist...Das Wort Gottes ist ihm die heilige Perle, die zu erlangen, alles verkauft werden muss’.

⁵¹. Dit geldt zijn waardering voor de kerk en haar ambten, zijn nadruk op de liefde als vervulling van Gods wet zonder zweem van wetticisme en zijn volmondige erkenning van Gods verkiezende genade zonder tekort te doen aan de menselijke verantwoordelijkheid voor eigen heil, voor de naaste en de samenleving. Zie B.Roussel, ‘Martin Bucer tourmenté per les “Spiritualistes”: l’exégèse polémique de l’ épître aux Ephésiens (1527)’, in J.G.Rott / S.L.Verheus, publ., *Anabaptistes et dissidents au XVIe siècle*, 413 - 447, 436: ‘Le commentaire de l’ épître aux Ephésiens par Martin Bucer est bien un écrit polémique qui vise à la réfutation de Hans Denck’; W. van ’t Spijker, *De Brief*, 10.

⁵². *Comm. Ef.*, 24v., 25r. (*De brief*, 56): ‘...cognitionem Dei, fontem omnium bonorum spiritualium cunctis rebus anteferamus...Charum igitur in primis verbum Dei. Chara Evangelii tractatio, quibus cognitio Dei in nobis et gigni et ali solet, esse nobis debebit, quotquot de Deo gloriamur’.

⁵³. *Comm. Ef.*, 39r. (*De brief*, 83): ‘Fides ex auditu verbi Dei provenit, non quidem externo solo, at eo, qui cum externo scripturae verbo ne pilum latum discrepet, ex eodem et alitur atque augetur. Nemo igitur adduci se patiat, ut scripturam fastidiat, erudit namque ad salutem, hominemque Dei pietate absolvit, 2 Tim.3.’

⁵⁴. W.P. Stephens, *The Holy Spirit*, 267: ‘Furthermore, Bucer totally rejects the spiritualists’ subordination of the Bible to the inward word. For him the Bible is the certain word of the Holy Spirit, and by it every inward word must be tested. It authenticates the inward word, not the reverse’.

⁵⁵. *Comm. Ef.*, 41v. (*De brief*, 88): ‘Notandum simul, cum multi de multa sapientia, et revelatione gloriantur, quae sit vere optanda sapientia et revelatio, nimirum qua cognoscitur Christus, qua quanta sit haereditas nobis promissa, agnoscitur.’

⁵⁶. *Comm. Ef.*, 41v., 42r. (*De brief*, 88): ‘hinc solum rectum de rebus cunctis iudicium, et animus honesti amans provenit. Ad hunc lydium lapidem exigantur, quae subinde a plerisque revelationes iactantur, si huc nihil contulerint, inanes et commentitias esse nemo dubitet.’

⁵⁷. August Lang, *Der Evangelienkommentar*, 120,121: ‘Wie man von einer “Theologie des Kreuzes” gesprochen hat, so könnte man Butzers Lehre geradezu die “Theologie des Geistes” nennen, so vielfältig spricht er vom Geist, so wichtig ist er ihm für das ganze seiner religiösen Anschauung.’

⁵⁸. W. van ’t Spijker, ‘Geest, Woord en Kerk in Bucers commentaar’, 81. Zie voor Bucers pneumatologie W.P. Stephens, *The Holy Spirit*; Yoon - Bae Choi, *De verhouding tussen pneumatologie en christologie bij Martin Bucer en Johannes Calvijn*, Leiden 1996; L.G. Zwanenburg, ‘Martin Bucer over de Heilige Geest’, *Theologia Reformata* 8 (1965), 104 - 129.

⁵⁹. Mijns inziens spreekt Johannes Müller, *Martin Bucers Hermeneutik*, 46 ten onrechte van een 'Trennung von Wort und Geist' bij Bucer.

⁶⁰. *Berner Predigt*, 294: 'Thund üch mit gantzem hertzen zu im, setzend all üwer vertrauwen uff in, er wirt üch ruw und ewigs läben schaffen. Das gebe er uns alle zyt zeglouben, so habends wir.'

⁶¹. Karl Koch, *Studium Pietatis. Martin Bucer als Ethiker*, Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche, Band XIV, Neukirchen - Vluyn Kreis Moers, 1962, 44: 'Die Intention seiner effektiven Fassung der Rechtfertigung geht eindeutig dahin, auch innerhalb einer evangelischen Rechtfertigungslehre den guten Werken die Bedeutung zukommen zu lassen, die seinem theologischen Programm entspricht'; W.P. Stephens, *The Holy Spirit*, 49: 'Bucer uses justification ambiguously. It means for him both to impute righteousness and to impart it. The two are distinguishable, and Bucer does distinguish them (at some points more clearly than at others), but he never separates them...God never imputes righteousness without also imparting it'. Vgl. Marijn de Kroon, *Martin Bucer en Johannes Calvijn*, 47 - 84; H. J. Selderhuis in Martin Bucer, *Over de ware zielzorg*, 8: 'Het erasmiaanse optimisme maakte plaats voor Luthers theologie van het kruis, maar tegelijk wordt de reformatorische leer van de rechtvaardiging verbonden met een door het humanisme beïnvloede nadruk op heiliging'.

⁶². M. van Campen, *Martin Bucer - een vergeten reformator*, 16: 'Deze nadruk op de gemeente als geloofs- en liefdesgemeenschap kan beschouwd worden als typerend voor Bucer en zelfs voor de hele hervormingsbeweging binnen Straatsburg. Noch bij Calvijn noch bij Luther treft men deze gedachte zo sterk aan. Telkens weer hamert Bucer op dit ene aambeeld, tot op het laatst van zijn leven toe. Het is een thema dat als een rode draad door al zijn geschriften heenloopt.'

⁶³. *Comm. Ef.*, 51r. (*De brief*, 105): '...id est, sicut Christum potenti suo spiritu in vitam beatam a morte revocatum, restituit, ita nos a morte peccati, qua omni boni spiritu carebamus, in vitam sanctam et perpetim, ut ipso fideles, aequo animo plenam nostri redemptionem expectemus, interim proximis ad salutem inservientes.'

⁶⁴. *Comm. Ef.* 53v. (*De brief*, 110): 'ut nihil prorsus boni operis praestare possimus. Quia nihil in gloriam Dei, quem ignoramus, aut in commodum proximorum, qui nos ipsos tantum amamus, facere valeamus. Ergo denuo nos fingi et condi oportet.'

⁶⁵. *Comm. Ef.*, 38r. (*De brief*, 80, 81): '...quod nec abnegare semet ipsum, nec amplecti proximum quisquam possit, nisi qui certus sit, sibi ipsi antea esse abunde prospectum, cuius ii demum certi redduntur, qui per Christum Deum patrem suum esse agnoverint.'

⁶⁶. *Comm. Ef.* 4v. (*De brief*, 21): 'Vere enim sordebunt nobis nostra, ubi divinae bonitatis gustum recte percaeperimus, neque cessabimus tum a bonis operibus, sed graviter demum illis incumbemus, toti scilicet eo rapti, ut gratificari Patri nostro studeamus.'

⁶⁷. *Comm. Ef.*, 80v. (*De brief* 161): '...et amore ipsius ita accenditur, ut nihil prius ducat, quam ad ipsius gratiam vitam suam comparare, bonoque animo sit, quicquid ille immiserit.'

⁶⁸. *Comm. Ef.*, 62v, 64v. (*De brief* 127,131): '...cum vera Dei lex, spiritu scribatur in corda electorum et deleri nequeat...sed suam legem inscribit in corda, ut ipsum omnes cognoscamus, et libera fide atque dilectione, attemperemus omnia, de quo Iirmeiah 31.'

⁶⁹. *Berner Predigt*, 287: 'Wo die liebe ist, da ist alle sanfftmüt, da ist alle miltigkeyt, da ist frid, froud, und das gewüsss himmelrych'.

- ⁷⁰. *Comm. Ef.*, 92r. (*De brief* 186): 'ut in gratiam tantum et usum proximorum vivat'.
- ⁷¹. 'Nobis autem nullum aliud hostiarum genus relictum est, quam ut nos et nostra omnia, Deo, in obsequium et commodum proximorum addicamus', *Enarrationes perpetuae, in sacra quatuor evangelia*, 1530, f.53r., geciteerd bij Marijn de Kroon, 'Bemerkungen Martin Bucers über das Abendmahl in seinem Psalmenkommentar von 1529', in Marijn de Kroon and Friedhelm Krüger, herausg., *Bucer und seine Zeit. Forschungsbeiträge und Bibliographie*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Band 80, Wiesbaden 1976, 88 - 100, 100, n.76.
- ⁷². Karl Koch, *Studium Pietatis*, 71: 'Die humanitas ist allen Menchen zu erweisen, auch denen, die nicht zur Gemeinde gehören'.
- ⁷³. *Comm. Ef.*, 95r. (*De brief*, 192): 'Discamus erga hinc, malos monendos esse, non abiiciendos, qui opera eorum arguere, iubemur non ipsos execrari...Nihil hic de separatione, quam tantopere urgent Catabaptistae, ut nec alibi scripturarum.'
- ⁷⁴. *Comm. Ef.*, 95v., 96r. (*De brief*, 194): 'Vere dies mali sunt, et homines nihilo meliores, pessima autem caro nostra, neque dormit, malorum incentor satanas, rarissima autem et preciosissima est bene agendi opportunitas, perpauca qui eam redimant, et in tempore, antequam praetervolet, arripiant. Vigilemus igitur et attendamus nobis ipsis, vivat in nobis verbi DEI meditatio, ut vel ex parte, nomini et vocationi nostrae respondeamus, electi et vocati, ut filii Dei simus.'
- ⁷⁵. *Comm. Ef.*, 30v.: 'qua frugi hominibus et Deo gratam vitam vivimus'.
- ⁷⁶. *Comm. Ef.*, 30v. (*De brief*, 66): 'tum et prudentiam, per quam in rebus, ad vitam istam attinentibus recto iudicio praediti, probamus quibus Dei gloria et proximorum salus promovetur.'
- ⁷⁷. Karl Koch, *Studium Pietatis*.106: 'Die Zusammenstellung von gloria Dei und salus proximi ist der Ausdruck des allgemeinen Gedankens, das Gottesdienst Dienst am Nächsten ist'.
- ⁷⁸. *Comm. Ef.*, 41r. (*De brief*, 86): 'Inde feret quaecumque Deus immiserit, aequo animo, et quam officiosissimus erit in quaslibet, praecipue autem, in domesticos fidei, hoc est sanctos.'; Vgl. *Comm. Ef.*, 27r. (*De brief*, 60): 'qua boni in quoslibet, optimum in omnia patrem referimus'; *Berner Predigt*, 293: 'Nun aber sicher und gewiss syn, des ewigen läben, ja des empfinden ouch, solt diss nit billich alles lyden und crütz, so an dem joch und leer Christi hanget, lycht an gon und lustig machen?'
- ⁷⁹. *Comm. Ef.*, 79v. (*De brief*, 159): 'nunquam nobis abesse, omniaque in salutem nostram dispensare, confirmata scilicet in nobis, probeque fundata dilectione'.
- ⁸⁰. *Comm. Ef.*, 78r. (*De brief*, 157): 'et gloriam nostram esse, si ob Christi nomen adfligamur, quia eo singularis Dei erga nos favor declaratur'.
- ⁸¹. *Comm. Ef.*, 70v. (*De brief*, 142, 143): 'Christi enim sumus qui illi vivimus, utcunque res nostrae habeant, sive corpore moriamur, sive vivamus. Rom.14. Tum autem recte nos illi approbaverimus, dum quisque pro sua vocatione, salutis proximorum usque ad vincula et mortem studuerit.'
- ⁸². W. van 't Spijker, 'Bucer's influence on Calvin: church and community', 41: 'Communion with Christ takes place through the preaching of the gospel in the congregation. It is based upon God's gracious election and realized through the operation of the Holy Spirit. It is manifest in a life in which sanctification becomes clearly visible'.
- ⁸³. *Comm. Ef.*, 41r. (*De brief*, 86): 'Nam a cognitione Christi, et quam nobis paravit salutis, omnis cum pietas sincera, tum beatitudo solida pendet.'
- ⁸⁴. *Comm. Ef.*, 31v. (*De brief*, 68): '...Dei, qui nullam aliam quam sanguinis filii sui satisfactionem agnoscit.'

⁸⁵. *Comm. Ef.*, 29v. (*De brief* 65): ‘...huius hostiae gratia, bonus Dei spiritus electis donatur’.

⁸⁶. *Comm. Ef.*, 67v. (*De brief* 136): ‘Cum sancti repositi in Christum, certi de benevolentia Dei, velut in utramvis aurem dormiunt, omnium securi, hoc unum satagentes, ut innocentem, et proximis frugi vitam suam degant’.

⁸⁷. *Comm. Ef.*, 37r. (*De brief*, 78): ‘Porro spes et fiducia in Christum collocata, ea demum est, qua nos Dei electionem sentimus, et bonitatis eius erga nos gustum aliquem percipimus. Hac enim certi sumus, nos olim omnibus malis liberandos, et bonis universis cumulandos. Hac fiducia vivunt hic iusti, quae in nobis simul atque per Spiritum sanctum, ipsum salvatorem nostrum esse, persuasi sumus, gignitur.’

⁸⁸. *Comm. Ef.*, 80v. (*De brief*, 162): ‘At qui dilectionem Christi qui animam suam pro nobis posuit, recte peroverit, qua tamen, ut dixi, nunquam satis pernosci potest, videt quanti Deo sit, neque unquam fidutiam in ipsum ponet’.

⁸⁹. *Berner Predigt*, 284: ‘Allein Christus ists, der uns dem vatter zu erkennen gibt, der uns dises nüt, geystlich, heylig, himmelisch, Göttlich, ewig, sälig leben verlyhet, stercket und vollendet’; 291: ‘aber sobald wir nur die ougen des hertzens uff Christum richten, sobald muss da alle erquickung, trost, ruw und sicherhey erschynen...O des rychen trostes der gwyssen sälikeit’.

⁹⁰. *Comm. Ef.*, 45v. (*De brief*, 95): ‘Si enim ille caput nostrum, Ecclesiae suae, omnia cum ipso communia habebimus, neque poterit ille, sine nobis sua felicitate frui...Quis haec certa fide agnoscat, qui non ipsi uni sese addicat, atque rebis aliis valedicat, oblectetque se in illo solo, nihil praeterea vel metuens, vel sperans.’

⁹¹. *Comm. Ef.*, 108r. (*De brief*, 218), ‘...serium animi, velut cum Deo colloquium, et gravis perpensio eorum, quae gloriae Dei in nobis desunt, cum ardenti ad ipsum Spiritus deprecatione, ut ea in nobis sarciat...’

⁹². De katholiciteit van Herman Bavinck en de ‘gemeene gratie’ van Abraham Kuyper kennen uiteraard wel een eigen neocalvinistische accentuering (die trouwens bij Kuyper sterker is dan bij Bavinck), maar zijn zeker niet wezensvreemd aan de gereformeerde vroomheid. Zie A.Kuyper, *De gemeente gratie*, Kampen z.j.

⁹³. Zie M. van Campen, *Gans Israël. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*, II, Zoetermeer 2006.

⁹⁴. Vgl. A. Baars, ‘Meditatio futurae vitae bij Calvijn’, *Theologia Reformata* 47 - 3 (2004), 225 - 247; W.H. Velema, *Ethiek en pelgrimage. Over de bijbelse vreemdelingschap*, Amsterdam 1974. Zie ook W.L.Tukker, *Geestelijk leven naar de belijdenis*, Maassluis 1964, 15 over de toekomstglans die anderen tot jaloersheid verwekt en God meer eer geeft.

⁹⁵. *Comm. Ef.*, 103v. (*De brief*, 209): ‘ut omnis vita nostra, spiritualia corporalibus, praestantiora esse, et futura praesentibus testetur’.

⁹⁶. *Comm. Ef.*, 104 r. (*De brief*, 209): ‘Insanum igitur est, quod a rerum successu Anabaptistae, evincere volunt impietatem, ut ii Christi non sint, qui aliqua vitae commoditate fruuntur’.

⁹⁷. *Comm. Ef.*, 104 r. (*De brief*, 209): ‘et decet sane ut oves Dei, pascuis Dei, etiam corporalibus aliquando cum pace utantur...Certe si promissa Dei spectes, 3 Mosche 26 et 5. cap.28 ac alibi, externus rerum successus, magis pietatem, quam impietatem arguet, licet neutram certo.’

⁹⁸. *Comm. Ef.*, 52v. (*De brief*, 108): ‘in hoc enim e grege hominum perditorum, electi sumus, ut filii Dei simus, quo in nobis gloriosa ipsius bonitas apareat et ad amplectendam illam, multi invitentur.’; *Comm. Ef.*, 82r. (*De brief*, 166): ‘Vocati

namque erant ut filii Dei essent, bonitate ergo patrem referre, in primis studere debebant’.

⁹⁹. *Comm. Ef.*, 43r. (*De brief*, 90): ‘et illos membra sua, malis omnibus exemptos, beatos in caelestibus sit redditurus.’

¹⁰⁰. Bucer schreef dit in 1536 in zijn commentaar op de Romeinenbrief, geciteerd bij Marijn de Kroon, “*Wij geloven in God en in Christus. Niet in de kerk*”- *Wessel Gansfort (†1489) en Martin Bucer († 1551). Met een woord van Augustinus en een geschrift van Wessel. Uit de bronnen vertaald en toegelicht*, Theologie en Geschiedenis, red. Herman J. Selderhuis, Kampen 2004, 144.

¹⁰¹. *Comm. Ef.*, 42r. (*De brief*, 88): ‘Patrem quoque vocat gloriae, quod autor suis sit, solidae cum integritatis, tum immortalitatis, atque felicitatis. Ea enim vera demum gloria est.’

¹⁰². Calvijn tegenover Sadoletto, *Corpus Reformatorum* 5, 391: ‘Sic quidem fateor, Dominus ipse, quo nominis sui gloriam magis commendabilem hominibus faceret, eius promovendae atque amplificandae studium temperavit, ut cum nostra salute perpetuo coniunctum foret’; zie Marijn de Kroon, *De eer van God en het heil van de mens. Bijdrage tot het verstaan van de theologie van Johannes Calvijn naar zijn Institutie*, Leiden 1996.

¹⁰³. Ontsporingen in de zondeleer leiden tot ecclesiogene neurosen. Vgl. Aleid Schilder, *Hulpeloos, maar schuldig; het verband tussen een gereformeerde paradox en depressie*, Kampen 1987 en H.G.de Graaff, *Onbekwaam tot enig goed?! - De plaats van ‘totale verdorvenheid’ in prediking en pastoraat*, Zoetermeer 1996.

¹⁰⁴. Vgl. I. John Hesselink, *On Being Reformed*, 97: ‘To say that Reformed theology has a theocentric thrust is simply to say that it is thoroughly trinitarian’.

¹⁰⁵. Vgl. F.G. Immink, ‘De hervormd - gereformeerde richting’, 112.

¹⁰⁶. Govert Buijs, ‘Hoera voor het leven! Calvinistische levenskunst’, in Koert van Bekkum, red., *Toekomst voor de gereformeerde traditie*, Barneveld 2005, 19 - 36.

¹⁰⁷. J. Calvijn, *Institutie*, III,1,1; Petrus Barth, Guilelmus Niesel, ed., München 1967, *Opera Selecta (OS)*, IV,1: ‘Ac primo habendum est, quoad extra nos est Christus, et ab eo sumus separati, quicquid in salutem humani generis passus est ac fecit, nobis esse inutile nulliusque momenti. Ergo ut nobiscum quae a Patre accepit communicet, nostrum fieri et in nobis habitare oportet...quia nihil ad nos (ut dixi) quaecunque possidet, donec cum ipso in unum coalescimus...Huc summa redit Spiritum sanctum vinculum esse, quo nos sibi efficaciter devincit Christus.’

¹⁰⁸. W. Dekker en P.J. Visser, *Om de verstaanbaarheid*, 6.

¹⁰⁹. G.W. Neven, diëseude ThUK 2005, n.a.v. de nota *Leven van de verwondering*.

¹¹⁰. Zo P.J. Visser, *Kloofen brug: omgaan met religie in een postmoderne tijd* (Reformatie Stemmen), Enschedé 2002, 37.

¹¹¹. Vgl. Carl Raschke, *The next Reformation. Why Evangelicals must embrace postmodernity*, Grand Rapids 2004, 209: ‘the distinctive Christian concept of truth...*It is the Incarnation*’; Zie het pleidooi van Jens Zimmermann, *Recovering theological hermeneutics. An incarnation - trinitarian theory of interpretation*, Grand Rapids 2004, 318: ‘Theology must shed any pretensions of timeless, absolute knowledge and will do itself a great favour by abandoning a scientific model of unmediated, naked truth. Instead theology should embrace a hermeneutical of self - understanding in which truth is not naked, but clothed in the self- giving otherness of God, who offers himself in the incarnation of our contemplation and emulation. The incarnation provides what postmodern ethical philosophy seek: it embodies radical transcendence

in history and time with a human face, and it offers a social subjectivity as persons in relation’.

¹¹². Czeslaw Bassara, *Postmodern hermeneutics and the evangelical response*, diss. ETF - Leuven (Heverlee), 2006, 220: ‘The belief system, which we promote, must reproduce something of the incompleteness of our belief.....that our dogmatic systems are inadequate for Biblical truth.’

¹¹³. Vgl. Stanley J. Grenz, *Revisioning Evangelical Theology, A fresh agenda for the 21th century*, Downers Grove 1993, die een pleidooi voert voor een narratief verstaan van de Schrift en aangeeft dat de christelijke gemeente het beste medium is om het leven van de drie-enige God in deze wereld te weerspiegelen.

¹¹⁴. Juist gereformeerde vroomheid ziet scherp het verschil tussen succes en zegen, vgl. Flip Theron, *Troos in 'n tyd van vertwyfeling. Oor die vreemde vertroosting van die Gees*, Wellington 2006, 65: ‘Die feit dat die Koning van die kerk ‘n Gekruisigde is, moet vir elke Christen als waarskuwing dien dat ons sukses en seën niet moet vereenselwig nie.’

¹¹⁵. S.Paas, *Jezus als Heer in een plat land. Op zoek naar een Nederlands evangelie*, Zoetermeer 2001.

¹¹⁶. J. Calvijn, *Institutie* I, 7; *OS*, III, 65: ‘Quo testimonio Scripturam oporteat sanciri, nempe Spiritus; ut certa constet eius authoritas: atque impium esse commentum, fidem eius pendere ab Ecclesiae iudicio’.

¹¹⁷. J. Calvijn, *Institutie* I, 9, 3; *OS*, III, 84: ‘Verum si per Spiritum efficaciter cordibus imprimitur, si Christum exhibet: verbum est vitae, convertens animas, sapientiam praestans parvulis, etc...Mutuo enim quodam nexu Domini verbi Spiritusque sui certitudinem inter se copulavit; ut solida verbi religio animis nostris insidat, ubi affulget Spiritus qui nos illic Dei faciem contemplari faciat.’

¹¹⁸. Op dit punt stem ik in met recente pleidooien van A. van de Beek, bijv. in zijn *Hier beneden is het niet - christelijke toekomstverwachting*, Zoetermeer 2005.

¹¹⁹ Vgl. H. J. Lam, ‘Burcht of schoot. De Gereformeerde Bond en de katholiciteit’, in P.J. Vergunst, red., *Uw Naam geef eer.*, 97 - 113.

ThUK

ThUK
ThUK
ThUK
ThUK
ThUK

KAMP

ISBN 90-73954-74-6
NUR 700

9 789073 954748